Səbinə İzzət qızı VƏLİYEVA
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
"Aqrar iqtisadiyyat və turizm işi" kafedrasının prof. i.e.d.
e.mail: sabina_valiyeva@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.039

ƏTRAF MÜHİTİN SAĞLAMLAŞDIRILMASINA İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ GÖSTƏRİŞLƏRİ VƏ DÖVLƏT-ÖZƏL TƏRƏFDAŞLIĞINA ƏSASLANAN LAYİHƏLƏR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi- Ətraf mühitə mənfi təsirlərin artması kontekstində ətraf mühiti çirkləndirən şirkətlər ətraf mühitin mühafizəsinə və əsas fondlara investisiyaları artırırlar. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsidir.Tədqiqatda dövlət-özəl tərəfdaşlığına əsaslanan investisiya layihələrinin reallaşdırılması imkanları müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın metodologiyası- Tədqiqatda analiz, sintez, ümumiləşdirmə və s. metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti-Azərbaycanda ətraf mühitin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə investisiya layihəsinin reallaşdırılması prosesini qiymətləndirərkən, təklif olunan investisiya layihəsinin ekoloji və iqtisadi səmərəsini əks etdirən meyarlar əsasında həm sosial səmərəliliyi, həm də kommersiya səmərəliliyi seçilməlidir. Standart seçərkən əsas məsələlər müxtəlif variantların müqayisəliliyi, risklərin idarə edilməsi və ətraf mühit komponentləri nəzərə alınmalıdır.

Tədqiqatın nəticələri- Azərbaycanda ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına yönəldilən investisiya layihələrinin nəticələri onların həyata keçirilməsinin səmərəliliyindən asılıdır.Ətraf mühitin mühafizəsinə investisiya layihəsinin performans göstəriciləri giriş parametrlərinin dəyərlərinə əsasən hesablanmalıdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi-Tədqiqatda əsas enerji ixracatçısı kimi tanınan Azərbaycanın ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına investisiya qoyuluşlarının qiymətləndirilməsi aparılır. Dövlət-özəl tərəfdaşlığına əsaslanan investisiya layihələrinin kommersiya və sosial səmərəliliyi müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: ekoloji vəziyyət, investisiya, dövlət-özəl tərəfdaşlığı, ətraf mühit, iqtisadi inkişaf.

Giriş

Müasir iqtisadiyyatın inkişafı ekoloji vəziyyətin pisləşməsi ilə iqtisadi böhran şəraitində baş verir. Bu prosesdə regional komponentin olması münaqişələrin həllinə kömək edir, çünki konkret ərazinin ekoloji və iqtisadi şəraiti haqqında məlumat regional səviyyədə toplanaraq aşağıdakı sahələrdə ən səmərəli qərarların qəbul edilməsinə imkan verir:

- İqtisadi inkişaf
- ətraf mühitin idarə edilməsi.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında sənayenin çox yüksək potensialı vardır. Respublikada diversifikasiya olunmuş, çoxşaxəli iqtisadi sistem formalaşdırılmışdır. Ölkə iqtisadiyyatının əsas sahələri hasilat sənayesi, emal, kimya, kənd təsərrüfatı və tikintidir. Bununla belə, ölkə paytaxtında istehsal sahələrinin çoxalması və əhalinin sıxlığının artması antropogen ekoloji yükün artmasına, Abşeronda regionun ekoloji vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb ola bilər. Bu sahədə ətraf mühitin çirklənməsi ilə bağlı əsas məlumat mənbələri statistik hesabatlar, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin müvafiq struktur bölmələrinə təqdim olunan hesabatlardır. Bu tədqiqat müqayisəli təhlil aparmaq üçün elmi təcrübənin təhlili əsasında nəticələrin ümumiləşdirilməsi metodunu qəbul edir. Bu mərhələdə iqtisadiyyat və ekologiya elmləri artıq bu təcrübələrə malikdir. Tədqiqatda sintez yanaşma ilə yanaşı iqtisadi təhlil və inteqrasiya olunmuş yanaşmalardan da istifadə

edilmişdir. Ətraf mühitə mənfi təsirlərin artması kontekstində ətraf mühiti çirkləndirən şirkətlər ətraf mühitin mühafizəsinə və əsas fondlara investisiyaları artırmaqda davam edirlər. Bu, onların fəaliyyətlərinin ərazinin ekoloji göstəricilərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsirini artırır. Eyni zamanda sərmayələrin böyük hissəsi şirkətin öz vəsaitləri hesabınadır. Əsas kapitala investisiyanın dəyəri yüksək olduğundan onlar borc vəsaitləri hesabına alınır. Bu xərclər şirkətin dövriyyə kapitalını ciddi şəkildə məhdudlaşdırır.[3,s.69]

Ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına investisiya qoyuluşlarının qiymətləndirilməsi göstərişləri

Sənaye tullantılarının çox hissəsi sənaye emal müəssisələrində və nəqliyyatda əmələ gəlir. 2023-cü ilədək Abşeron iqtisadi rayonunda əmələ gələn bütün tullantıların 81,0%-i kimya sənayesi şirkətləri və emal müəssisələrinin, sənaye tullantılarının əsas payı isə neft emalı və nəqliyyat sənayesi şirkətlərinin payına düşür.

Ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasını təmin etmək üçün şirkətlər öz vəsaitləri ilə əsas kapitala çox az vəsait qoyurlar. Azərbaycan Respublikasında sənaye istehsalı sürətlə artır. Ona görə də ətraf mühitin sağlamlığına mənfi təsir göstərən məsələlər təkcə dövlətin deyil, istehsalçıların da maraqlarını təmin etməlidir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı dövlət və ictimai maraqların inteqrasiyasına əsaslanmaqla istehsal prosesinin bütün mərhələlərini (planlaşdırma, satınalma, istehsal, tullantıların utilizasiyası) əhatə etməlidir.

İnvestisiya layihələrinin nəticələri onların həyata keçirilməsinin effektivliyindən və uğurundan asılıdır. Layihənin performans göstəriciləri giriş parametrlərinin dəyərlərinə əsasən hesablanır. Dövlət-özəl tərəfdaşlıq alətlərinə əsaslanan layihələr investorlara planlaşdırma mərhələsində potensial nəticələri görməyə imkan verir. Bu, layihə ilə bağlı xərclər və risklərin iştirakçılar arasında yenidən bölüşdürülməsi əsasında mümkündür.

Ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına yönəlmiş dövlət-özəl tərəfdaşlıq əsasında investisiya fəaliyyətinin təşviqi həyata keçirilir. Ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına yönəlmiş investisiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün ölkədə aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilir:

- İnvestisiya fəaliyyətini həyata keçirən şirkətlərin dövlət büdcəsinə ödədiyi vergilər və digər ödənişlər üzrə güzəştlərin tətbiq edilməsi;
- Ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasında maraqlı olan şirkətlərə güzəştli kreditlərin verilməsi;
- xüsusi iqtisadi zonaların, sənaye parklarının və digər tənzimlənən ətraf mühitin mühafizəsi zonalarının yaradılması;
- ətraf mühitin yaxşılaşdırılması üçün dövlət-özəl tərəfdaşlıq mexanizmlərinin genişləndirilməsi;
- onlayn platformalar vasitəsilə yerli və xarici investorlara Azərbaycan Respublikasının investisiya potensialı, investisiya layihələri və potensial tərəfdaşları barədə məsləhət və məlumatların verilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində müvafiq tədbirlərin təşkili;
- ətraf mühitin sağlamlaşdırılması sahəsində investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına yönəlmiş digər tədbirlər [1,s.2].

Bu yanaşma özünəməxsus xüsusiyyətləri olan qanunvericilik, hüquqi, iqtisadi sahələrin yaradılmasını və təkmilləşdirilməsini tələb edir. Respublika iqtisadiyyatının yaşıllaşdırılması üçün prioritet sahələrin müəyyən edilməsində və ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına investisiya layihələrinin iqtisadi əsaslandırılmasında bəzi çətinliklər mövcuddur.

Məsələn, ətraf mühitin yaxşılaşdırılması üçün investisiya layihəsinin formalaşdırılması prosesində, onu qiymətləndirərkən, təklif olunan layihənin ekoloji və iqtisadi mahiyyətini ən yaxşı şəkildə əks etdirən meyarlar əsasında sosial səmərəliliyi və kommersiya səmərəliliyini seçmək lazımdır. Standart seçərkən əsas məsələlər müxtəlif variantların müqayisəliliyi, risklərin idarə edilməsi və ətraf mühit komponentləri nəzərə alınmalıdır.

NPV, IRR, PI və s.meyarlar əsasında beynəlxalq təcrübədə müxtəlif investisiya layihələrini qiymətləndirir və müqayisə edir. Bununla belə, təklif olunan variantları daha səmərəli təhlil etmək

üçün ekoloji amillərin iqtisadi səmərəliliyə təsirini əks etdirən sistemli indeksə ehtiyac vardır.

Məhz bu indeksdən istifadə etməklə ətraf mühitə birbaşa yönəldilən layihələri təklif olunan layihələr arasından seçmək olar. İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyinin hesablanması tək müəssisələrin qiymətləndirilməsi üçün metodoloji tövsiyələrə əsaslanır.

Sistem göstəricisi kimi məqsəd funksiyası P-dən istifadə edilir və onun hesablanmasında müasir və ekoloji yönümlü inkişaf istiqamətlərindəki fərqlər nəzərə alınır. Müasir (iqtisadi) metodlar investisiya layihələrinin səmərəliliyini iqtisadi səmərə baxımından qiymətləndirir. O, iki əsas komponentdən ibarətdir: sosial səmərəlilik və biznes səmərəliliyi.

Bu üsul layihənin maliyyə nəticələrini müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bunun iqtisadi məqsədi var. Bu üsul ekoloji amilləri nəzərə almır. Məqsəd funksiyasının P-qiymətini hesablayarkən ətraf mühit komponentinin təsirini qiymətləndirən, onu aşağıdakı formada təqdim etməyə imkan verən iqtisadi axının bir hissəsidir:

$$P = P^{*}-C = (P^{*}+Pe) - (T + Te + Cm + Co + Ce + Cinv - Cinvcomp) \wedge MAX \quad (1)$$

Burada

P-məqsəd funksiyası (mənfəət);

P*-Mənfəət;

C-Xərc;

Pe-ekoloji fayda;

T-Vergi; Ətraf Mühit Vergisi ;Material Dəyəri; Ümumi Xərc;

Ce- ekoloji dəyəri;

Cinv - kapital qoyuluşu;

Cinvcomp - Kapital İnvestisiya Kompensasiyası.

Buna görə də, investisiya layihəsinin iki variantını qiymətləndirərkən müxtəlif metodlardan istifadə etmək, müxtəlif məqsəd funksiyalarının qiymətlərini əldə etməyimizə səbəb ola bilər.

İnvestisiya layihələrinin yeni variantı üçün (atmosferin, suyun, torpağın çirklənməsi və torpağın rekultivasiyası ilə bağlı risklər, zərərin təsirləri ilə bağlı risklər) məqsəd funksiyasının elementlərinin qiymətləri, eləcə də əlaqəli risklər fərqlidir və onların arasında ayrılan dövlət-özəl tərəfdaşlığında iştirakçıların arasında paylanması ilə bağlı risklər nəzərə alınmalıdır. Bu, ərazinin sakinlərinin sağlamlığı naminə edilə bilər. Təklif olunan investisiya layihə variantlarının səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstərici dəyərini (mənfəət P) əldə etməyə imkan verir.

İndeksin hesablanması zamanı ekoloji amillər də nəzərə alınır. Ətraf mühitin mühafizəsi tədbirləri nəticəsində ətraf mühitə dəymiş zərərin məbləği pul ifadəsində müəyyən edilir və hesablamada istifadə olunan pul vəsaitlərinin hərəkətinə daxil edilir. Məsələn, A sənaye şirkəti sənaye tullantılarını peşəkar müəssisələrə satırsa, müəyyən məbləğdə əlavə gəlir əldə etməklə ekoloji faydalar reallaşdıra bilər.

Ətraf mühitə müsbət təsir göstərmək xüsusi pul dəyərinə malikdir. Sənaye Şirkəti A ətraf mühitin mühafizəsi metodlarında dəyişiklikləri əks etdirən yeni təchizatçıların tapılması, müqavilələrin imzalanması, yeni materialların sınaqdan keçirilməsi, yeni iş üsullarının öyrədilməsi və s. xərcləri kimi istehsal göstəricilərini yaxşılaşdırmaq üçün əlavə xərclər çəkir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlıq layihəsini həyata keçirərkən nəzərə alınmalı vacib şərt təkcə risklərin deyil, həm də maliyyə yüklərinin iştirakçılar arasında bölüşdürülməsidir. Adətən, tərəfdaşların cəlb edilməsi layihənin ilkin mərhələsində nəzərdə tutulur. Daha sonra layihənin əsas yükü (maliyyə də daxil olmaqla) özəl tərəfdaşın üzərinə düşür. Bu mərhələdə ictimai tərəfdaşlar biznesin praktiki aspektləri üçün bir-birlərinə müxtəlif üstünlüklər verən "təşviq menecerləri" kimi çıxış edirlər.

Hökumət investisiya mühiti yaxşılaşmış şirkətlərə müxtəlif güzəştlər təklif edir. Bunlara sürətləndirilmiş amortizasiya, investisiya vergisi kreditləri, texniki sənədlərin hazırlanmasında ixtisaslı yardım, üçüncü tərəflərə dövlət zəmanətlərini aid etmək olar.Şirkətlər qanunvericiliyə uyğun olaraq vergi güzəştlərindən də istifadə edə bilərlər. Bu tədbirlər yalnız ətraf mühitə müsbət təsir (tullantıların, hava emissiyalarının azaldılması, çirkab suların təmizlənməsi və ya çirkab suların

təmizlənməsinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması) nümayiş etdirildiyi halda istifadə edilməlidir. Bu dövrdə məsrəflər və faydalar aydınlaşdırılmalıdır. Çünki dövlət müavinətləri özəl tərəfdaşa ödəyir. Amma bu onun itkisi olması anlamına gəlmir. İctimai tərəfdaşlar suboptimal prinsipləri tətbiq edirlər. Qarşıdakı dövrdə hökumət daha çox qazanc əldə edəcəkdir.İndi özəl tərəfdaşın zamanla öz maliyyə vəziyyətini səmərəli şəkildə inkişaf etdirmək və möhkəmləndirmək imkanı vardır. İqtisadiyyatın güclü inkişafına nail olmaq vacibdir. Bu, ən çox milli sosial-iqtisadi strategiyaların işlənib hazırlanması üçün sərfəlidir. Məsələn, sürətləndirilmiş amortizasiya metodlarının tətbiqi ilə əlaqədar (yeni texnologiyalara əsaslanan əsas vəsaitlərə və avadanlıqlara nisbətən) vergi ödənişləri azalacaqdır. Ancaq bu, şirkətlərin ödənişlərinin yalnız bir hissəsidir.

Lakin dövlət büdcəsinin gəlirlərinin strukturunu nəzərə alsaq, institusional baxımdan bunun əksini görürük: məsələn, hüquqi şəxslərin əmlak vergiləri ümumi gəlirin 10,2%-ni təşkil edir. Göründüyü kimi, korporativ mənfəət vergisi və ümumi mənfəət vergisi (adətən kiçik və orta sahibkarlığın mənfəəti) ölkənin ümumi gəlirinin 23,8%-ni təşkil edir. Onu da qeyd edək ki, Abşeron iqtisadi royonunda vergi daxilolmalarının 43,8 faizi fiziki şəxslərin gəlir vergisinin payına düşür. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlərin əsas hissəsi ilə yanaşı, uğurlu şirkətlərdən və onların işçilərindən əməkhaqqı yaradan vergilər də var. Buna görə də, regionun dövlət-özəl tərəfdaşlığının həyata keçirilməsinin ilkin mərhələləri üçün büdcə ayırması mümkündür, növbəti addım dövlət gəlirləri gətirəcəkdir.

Tərəfdaşların maraqları mərhələsinin dəyişdirilməsi və bu cəhətlərin nəzərə alınması ilə yuxarıda qeyd olunan dövlət-özəl tərəfdaşlıq proqramları çərçivəsində ekoloji və iqtisadi nəticələr əldə oluna bilər.

Büdcə siyasətinə və dövlət-özəl tərəfdaşlıq proqramlarına uyğun vaxt intervalı kontekstində həmin vaxt intervalı üçün optimal səmərəliliyin büdcəyə gəlir nisbətini müəyyənləşdirir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığına əsaslanan ətraf mühitin sağlamlaşdırılması layihələri

Dövlət-özəl tərəfdaşlıq layihələri üzrə müsabiqələrə hazırlıq ətraf mühitin yaxşılaşdırılması tədbirlərini həyata keçirən orqanın məsuliyyətidir. Bu layihələr üçün müsabiqə hazırlığı aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

- Milli tərəfdaşlar layihənin hərtərəfli texniki-iqtisadi əsaslandırmalarını hazırlayır və səlahiyyətli orqanlara təqdim edir;
- Müsabiqə şərtləri toplusunu hazırlamaq;
- İddiaçının şəxsi təşəbbüsü əsasında dövlət tərəfdaşlarını (zəruri hallarda) müəyyən etmək;
- Dövlət-özəl tərəfdaşlıq müqaviləsi layihəsinin və ya müqavilənin əsas şərtlərinin hazırlanması.

Səlahiyyətli dövlət qurumu tərəfindən dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihəsinin ətraflı texniki-iqtisadi əsaslandırılmasına aşağıdakılar daxil edilməlidir:

- Dövlət-özəl tərəfdaşlıq layihəsinin ətraflı təsviri;
- Dövlət-özəl tərəfdaşlıq layihəsinin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsinin nəticələrini təsdiq edən sənəd;
- İnvestisiya layihəsi xarici investorları və kreditorları cəlb edərsə, biznes təcrübələri üçün tələb olunan məlumat və sənədlər;

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihəsinin gözlənilən riskləri müəyyən edilir, qiymətləndirilir və tərəflər arasında bölüşdürülür.

Layihə təkliflərinin qiymətləndirilməsi meyarları və hər bir meyarın nisbi çəkisi müsabiqə şərtlərində göstərilməlidir. [2,s.11]

Müsabiqə şərtləri toplusu dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihəsinin qaydalarında nəzərdə tutulduğu halda müəyyən edilə bilər. Layihə təkliflərinin yalnız bir meyar əsasında qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur. Dövlət-özəl tərəfdaşlıq layihələrinə “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda nəzərdə tutulmuş güzəştlər, habelə vergi güzəştləri və digər dövlət ödənişləri, əlavə maliyyə dəstəyi, təminatlar və kompensasiyalar tətbiq edilir.

Sənayenin ən inkişaf etmiş sahəsindən biri də neft-kimya kompleksidir. Bakı və Sumqayıt sənaye müəssisələrinin cəmləşdiyi şəhərlərdir. Həddindən artıq emissiya faktorlarına mövcud müəs-

sisələrin və şirkətlərin avadanlıqlarının və qaz və tozsaxlama avadanlığının sıradan çıxması daxildir. Bu cür şərtlərin mövcudluğu təbii sərvətlərdən istifadədə də ciddi itkilərə səbəb olur.

Sektordakı əsas problemlərin həlli üçün iqtisadi inkişafı, bərpa olunan və bərpa olunmayan resurs mənbələrindən səmərəli istifadəni, rəqabət gücünü və yüksək ixrac potensialını təmin edən davamlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan mövcud sənaye sahələrinin yaradılması lazımdır.

Bu hədəfə çatmaq üçün ətraf aləmin, malların,xidmətlərin davamlı inkişafını və qorunmasını təşviq edəcək mexanizmlərin yaradılması, həm də təkmilləşdirilməsi lazımdır. Bu məqsədə çatmaq üçün atmosferə atılan tullantıların mənbələrini və miqdarını müəyyənləşdirmək, iqtisadi qiymətləndirmələri sistemləşdirmək və onlar üzərində analitik informasiya sistemləri qurmaq lazımdır.

Bu tədbirlərə uyğun olaraq, ölkədə ətraf mühiti çirkləndirən bütün tullantılar barədə məlumatların dəqiqləşdirilməsi və kompüterləşdirilməsi, ÜDM vahidinə düşən enerji səmərəliliyinin artırılması və ətraf aləmin çirklənməsini azaltmaq üçün potensialının qiymətləndirilməsi planlaşdırılır.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən müəssisələrdə tullantı ehtiyatları ilə bağlı mövcud texnologiyaların qiymətləndirilməsi və ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalarla müəyyən səviyyədə təmin olunması üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi tələb olunur:

- ekoloji təhlükəsizlik üçün kimyəvi maddələrin istifadəsinə dair vahid dövlət proqramının hazırlanması;
- Sənaye müəssisəsinin bütün fəaliyyət sahələrində ətraf aləmin idarə olunması modellərinin yaradılması;
- Mülkiyyətindən asılı olmayaraq bütün müəssisələri yeni prinsiplərə uyğun olaraq məhsul və xidmətlərin istehsalı və satışı ilə bağlı ekoloji pozuntulara görə məhkəməyə vermək;
- istehsalata gətirilən yenilikçi sənaye məhsulları və proseslərinin tətbiqi üçün davamlı inkişaf prinsiplərinin təmin edilməsi;
- alıcı hüquqlarının təminatı üçün qanuni quruluşu yaxşılaşdıraraq ağlabatan inkişaf standartlarına riayət etmək.

Qlobal təcrübə göstərir ki, əvvəllər bioloji düzənsiz xüsusiyyətlərə qarşı mübarizə üçün tənzimləmə strategiyaları, maliyyə dövrlərində texnogen inkişafın yaratdığı iqlimin zəifləməsinə qarşı əsas amansız üsullardan biri idi. Real sektorun əsas sektorları ilə yanaşı, sənayenin və kənd təsərrüfatının ətraf aləmə, təmizləyici filtrlər və qurğulara, texnogenezdən qorunan xüsusi əraziləre mühüm təsiri, tullantıların toplanması və saxlanması sistemləri təkmilləşdirilmiş, bərpa işləri aparılmışdır. O vaxtdan bəri, dünyada ətraf aləmin qorunması üçün hər bir plan və proqramda yuxarıda göstərilən tədbirlərin hamısına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bununla birlikdə qeyd etmək lazımdır ki, bu metodların istifadəsi əsasən texnogen inkişafın nəticələri ilə mübarizə aparır və bunların meydana gəlməsinin səbəblərini məhdudlaşdırmaq və ya aradan qaldırmaq üçün heç bir tədqiqat aparılmamışdır.

Tənzimləmə metodları ilə ətraf mühit tarazlığını qorumaq davam etdirilsə də, mövcud texnologiya səviyyəsi istehsalın yaxşılaşdırılmasının mənfi ekoloji nəticələrinin yalnız alternativlər və az tullantılı texnologiyalar əsasında aradan qaldırılmasına imkan vermir. Azərbaycan Respublikasında inkişaf etmiş bir rəqabət sisteminin olmaması səbəbindən ekoloji tarazlıq iqtisadi və hüquqi mexanizmlərlə tam təmin edilə bilmir.

Hazırda iqtisadi inkişaf dövründə ekoloji tarazlığın pozulması,ekoloji və iqtisadi münasibətlərin mürəkkəbliyindən yayınmaq üçün təbiətlə insan arasındakı normal qarşılıqlı təsir istiqamətində mühüm tədbirlərə ehtiyac vardır. Bu məqsəd üçün mükəmməl bir peyzaj sistemi yaratmaq lazımdır. Qeyri-məhsuldar amillər qeyri-iqtisadi amillər kimi qəbul olunarsa, mövcud vəziyyətdə qarşılıqlı ekoloji tarazlığa nail ola bilərlər. Xarici amillər əslində ətraf aləmə atılan qaz və qatı tullantılar, çirkab sularıdır.

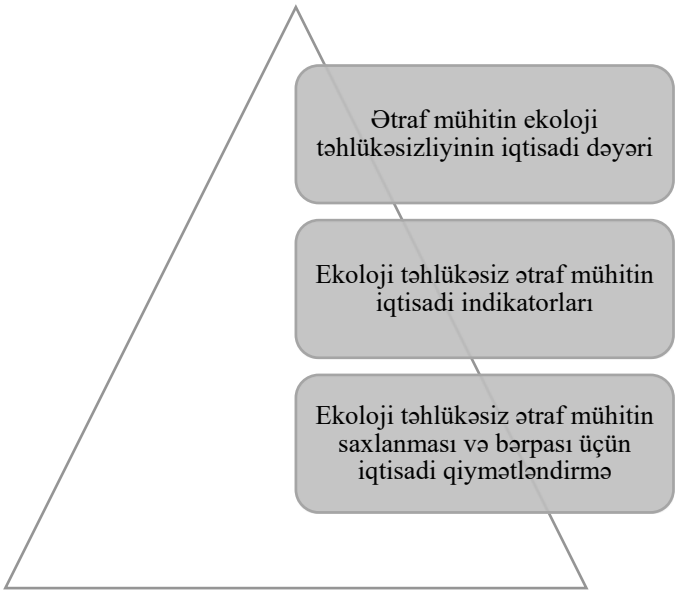
Hal-hazırda, burada toplanan məsələləri şərh etmək üçün çox sayda texnikadan istifadə olunur. Bəzən qiymətləndirmə və pul alətlərindən istifadə edilir. Xarici amillər maliyyə dövrlərinə mənfi təsir edirsə, konstruktiv nəticələr hesabına sponsorluqlar bəyənilir. Hadisələrin maliyyə dönüşünün hazırkı mərhələsində çox sayda dövlət ekoloji tənzimləməni davam etdirmək və təbii təhlükə-

sizliyə zəmanət vermək üçün xüsusi dövlət idarələrinin təlimlərindən istifadə edir. Ekoloji tarazlığa dair öhdəliklərinə baxmayaraq, bu layihələr eyni zamanda hədəf proqramları və təbii təminat tədbirlərini də əhatə edir. Keçmiş mərhələlərdə bu qurumların fəaliyyətində təbii tarazlığı təmin etmək üçün ödəniş alma komponentlərinin nadir hallarda tətbiq edildiyi və xüsusən tənzimləmə qaydası alətlərinin seçildiyi bir həqiqət olaraq bilinir.

Neft emalı zavodlarının ekoloji problemlərinin iqtisadi cəhəti son 100 ildə neft hasilatı və emalının sürətli inkişafı ilə əlaqədardır. Son 20 ildə neft istehlakı sürətlə artmağa başladı. Buna görə daha çox pul gəlirləri əldə etmək üçün neft çıxarmaq və emal üçün səylər göstərilir. Əlbəttə ki, istehsal və emal artdıqca ehtiyatların tükənməsi ilə bağlı narahatlıqlar artmaqdadır. Digər tərəfdən, “daha sürətli və daha çox” neft hasilatı və emalı mənbələrin daha sürətli tükənməsi, ətraf mühitin daha çox çirklənməsi deməkdir. Bununla birlikdə ətraf mühitin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və çirklənməsinin qarşısını almaq iqtisadi cəhətdən daha faydalıdır.

Bu səbəbdən də neft emalı zavodlarının ətraf aləmə sosial-iqtisadi təsirini azaltmaq və ekoloji tarazlığı təmin etmək üçün müxtəlif mövzularda elmi araşdırmalara ehtiyac vardır. Hər şeydən əvvəl, neft emalı zavodlarının yerləşdiyi ərazilərdə ətraf mühitə sosial-iqtisadi təsirlərin miqyasını elmi və metodiki aparatlar əsasında qiymətləndirmək lazımdır. Daha sonra, bu ərazilərdəki ətraf aləmin təsirlərinin neft emalı zavodları ilə nə dərəcədə əlaqəli olduğu dəqiq müəyyən edilməlidir. Üçüncüsü, neft emalı zavodlarının yerləşdiyi ərazilərdə yaşayan insanların sağlamlığını qorumaq üçün nə qədər əlavə maliyyə tələb olunduğunu düşünmək lazımdır. Dördüncüsü, neft emalı zavodlarının fəaliyyəti nəticəsində ətraf aləmə dəyən iqtisadi zərərin ölçüsü müəyyənləşdirilməlidir. Beşincisi, iki alternativi müqayisə etmək lazımdır: neft emalı zavodunun ətraf mühitə təsirinin - insan sağlamlığına zərərin və ya bu cür çirklənmənin qarşısının alınmasının hər hansı bir sosial-iqtisadi cəhətinin əvəzinin ödənilməsi daha sərfəlidir.

Ətraf mühitin ekoloji cəhətdən təhlükəsizliyi üçün üç iqtisadi aspekt araşdırılmalıdır (şəkil 2).

Şəkil 2: Ətraf aləmin ekoloji təhlükəsizliyinin üç iqtisadi aspekti

Mənbə: *SOCAR, http://new.socar.az/socar/az/company/organization/azerneftyagh-oil-refinery, 2023*

Ətraf mühit ekoloji cəhətdən təhlükəlidirsə, bu onun iqtisadi dəyəri olmadığı anlamına gəlmir. Buna görə də ətraf mühitin iqtisadi dəyərini təyin etmək üçün ətraf mühitin üç vacib funksiyasına diqqət yetirmək lazımdır: 1) Ətraf mühit insanlara təbii ehtiyatlar verir; 2) Ətraf mühit tullantıların

və çirkləndiricilərin assimilyasiyası kimi tənzimləyici gücə malikdir; 3) Ətraf mühit insanlara istirahət və estetik zövq kimi təbii xidmətlər göstərir.

Ətraf mühit ekoloji cəhətdən təhlükəsizdirsə, onun iqtisadi dəyəri yüksəkdir və əksinə (yəni ekoloji cəhətdən təhlükəli mühit aşağı iqtisadi dəyərə malikdir). Məsələn, yuxarıda göstərilən mühitin ilk funksiyası, yəni təbii ehtiyatların təmin edilməsi funksiyası ilk növbədə bu ehtiyatların vəziyyətindən asılıdır. Meşə ətraf mühitdə bir qaynaq sayılırsa, məhsuldarlıq meşədəki ağacların keyfiyyətindən asılı olacaqdır. Yaxud, ətraf mühitdə bir torpaq mənbəyi kimi qəbul edilirsə, ekoloji cəhətdən təmiz, korroziyaya uğramayan və şoransız olduğu təqdirdə iqtisadi cəhətdən dəyərli və məhsuldar olur. Ekoloji cəhətdən parçalanmış və çirklənmiş su hövzələrindəki dəniz məhsullarının qədəri ekoloji cəhətdən təmiz hövzələrlə yarışa bilməz. Buna görə iqtisadi baxımdan təbii ehtiyatların təchizatı və keyfiyyətinin mənbələrin qiymətində əks olunduğunu qeyd etmək olar.

Beləliklə, təbii olaraq tənzimlənmiş və təhlükəsiz bir iqlim hər bir şəxsin problemlərini daha yaxşı həll edir. İqlimin bu "idarəçiliyinin" maliyyə dəyərini açıq şəkildə araşdırmaq çətin olmasına baxmayaraq, dairəvi bir şəkildə düşünmək olar. Ətraf mühitə və iqtisadiyyata zərər, ətraf mühitin çirklənməsi və təhlükəsinin mühüm iqtisadi göstəricisidir. Hazırda bir çox ölkə çirklənmə səviyyəsi, təhlükə səviyyəsi və regional xüsusiyyətlər ilə iqtisadi göstəricilər arasındakı əlaqəni ölçmək üçün metodlardan istifadə edir. Əlbəttə ki, bu metodologiyaların bəzi çatışmazlıqları da var.

Tədqiqatlar göstərir ki, zəhərli tullantılar neft və neft məhsullarının boru kəmərləri ilə daşınması zamanı daha dinamik olur. Boru kəmərlərindən neft yağları maddələrinin tökülməsi bəzi hallarda görünmür. Təcrübə göstərir ki, 2 ton yağ töküldüyü üçün 1000 kvadratmetr ərazi bağçılıq üçün yararsız hala düşür və bu kənd təsərrüfatı üçün məqbul deyil. Neft və qaz ehtiyatı anbarlarında və qarşılıqlı iş yerlərində baş vermiş uğursuzluqlar səbəbi ilə yağ kəsikləri hələ də tipik bir hadisədir. Kanalizasiya çərçivəsinin işləməsi səbəbindən bir çox hallarda artıq çirkab sular israfçılıqla su hövzələri və bataqlıqların yaxınlığına axıdılır. Lakin təmizləyici qurğular güc və səviyyə baxımından tələbi tam olaraq ödəyə bilmədiyi üçün suyun böyük hissəsi mədən ərazilərində toplanır və göllərin, bataqlıqların, süni su tutumlarının əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bakı şəhəri ətrafında da belə hallar vardır. Bu səbəblərdən Bakı ətrafındakı bir çox yaşayış məntəqəsi ekoloji çirklənmə riski altındadır.

Tədqiqatlar dünyada neft emalı, neft və qaz hasilatı, nəqli və neft məhsullarının istifadəsi səbəbindən illik itkilərin 45 milyon tona yaxın olduğunu göstərirlər.Bu itkinin də dünya neft istehsalındakı payı təxminən 1,5 faizdir. Bu itkinin 22 milyon tonu quruya, 7 milyon tonu dənizə, 16 milyon tonu atmosferə düşür. Karbohidrogenlərə qarşı inkişaf edən qlobal marağı nəzərə alsaq, bu itkilərin nə demək olduğunu və iqlimə nə qədər zərər verə biləcəyini düşünmək çətin deyildir.

Neft işinin iqlimə təsiri xam materialların çıxarılması və emal ilə əsas məhsulların hazırlanması, son nəticədə yekun məhsulun istifadəsi və gəlirlərin dağılması kimi bütün mexaniki zənciri əhatə edir. Bu sahədəki sənaye fəaliyyəti prosesində ətraf aləmə qaçılmaz olaraq zərər vuran və ekoloji risk ehtimalını əhəmiyyətli dərəcədə artıran planlı və ya gözlənilməz karbohidrogen emissiyalarına ehtiyac vardır.

Neft boru kəmərlərində nəql zamanı çaylarda və dənizlərdə qəzaların yayılmasına, qəza zamanı neft məhsullarının təsiri altında torpaq və su ehtiyatlarının çirklənməsinə səbəb olan qəzaların baş verməsi zamanı ekoloji vəziyyətə ciddi təsirlər olur. Təmizləyici qurğulardakı tullantılara baxmayaraq, alovlar və neft boru kəmərlərindəki və neft terminallarındakı ziddiyyətlər də iqlimə əks təsir göstərir. Beləliklə, iqlim, hava, su, torpaq, bitkilər neft məhsulları ilə çirklənir və neft məhsullarının içməli suya keçməsi birbaşa əhalinin sağlamlığına təhlükə yaradır.

Müxtəlif ətraf mühit obyektlərinin çirklənmə həcminin təhlili göstərir ki, neft məhsullarının təsadüfən çirklənməsinin payı illik çirkləndirici tullantıların 20-30% göstəricisinə çatır. Fövqəladə vəziyyətə və qarşısıalınmaz çirklənməyə cavabdeh olan əksər müəssisələr çirklənmənin vurduğu ziyanı müstəqil şəkildə kompensasiya edə və nəticələrini aradan qaldırmaq iqtidarında deyillər. İstənilən istehsal müəssisəsində qəza baş verərsə, neft sənayesinə ciddi ziyan dəyir. Buna görə müəssisənin bütün elementlərinin fəaliyyəti neft hasilatı, emalı və nəqli ilə bağlı planlaşdırılmış

göstəricilərin icrasının sabitliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir və nəticədə müəssisənin maliyyə davamlılığında özünü göstərir.

Bir tərəfdən Azərbaycan Respublikasında neft ehtiyatlarımızın istismarı, ölkəmizin iqtisadi potensialının və gücünün daha da artmasının təməlidir, digər tərəfdən ətraf aləmə ciddi ziyan vurmağa davam edir. Buna görə də bu cür hadisələrin qarşısını almaq üçün hər zaman ekoloji tarazlığın pozulması ilə əlaqəli iqtisadi risklərin erkən aşkarlanmasına ehtiyac yaranır,mövcud vəziyyət özü bunu tələb edir.

Ekoloji baxımdan davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün iqtisadi proseslərdə arzu olunmayan ekoloji problemləri məhdudlaşdırmaq və aradan qaldırılmasına investisiya qoymaq lazımdır. Bununla bağlı olaraq ölkəmizdə qəbul olunmuş və icraatda olan Milli Proqramda göstərilən məqsədlərə çatmaq üçün aşağıdakı tamamlayıcı vəzifələrin yerinə yetirilməsi labüddür:

- Ətraf mühitin sağlamlaşdırılması üçün və keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün qabaqcıl iqtisadi və əmək resursları idarəetmə metodlarının tətbiqi;
- İndiki və gələcək nəsillərin rifahının yaxşılaşdırılmasına şərait yaradan həvəsləndirici iqtisadi formalardan və texnologiyalardan istifadə;
- müxtəlif iqtisadi fəaliyyət sahəsində ədalətli təhlükəsizlik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşmaq;
- insanlar üçün adi yaşayış və iş şəraiti formalaşdıra bilən sistemlər və müxtəlif bioloji faktorları qorumaq.

Bu vəzifələri yerinə yetirərkən aşağıdakı prinsiplərə əməl olunmalıdır:

- qərarları qəbuletmə zamanı az və uzunmüddətli iqtisadi və ekoloji nəticələrin və gözlənilən faydalılığın nəzərə alınması;
- Qərar qəbuletmə müddətində davamlı inkişaf və ətraf mühitin qorunmasını təmin edən alternativ variantlardan istifadə;
- Ətraf mühitin hər hansı bir hissəsinin bərpasını qeyri-mümkün edəcək sosial-iqtisadi və ekoloji-hüquqi layihələrin həyata keçirilməsinin yolverilməzliyi;
- Ətraf mühitin qorunması və davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün zəruri maliyyə mənbələrinin ayrılmasını təmin edən iqtisadiyyat sahələrinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi və şaxələndirilməsi;
- Davamlı inkişaf və ətraf mühitin qorunmasını təmin etmək üçün qərarvermə prosesində özəl təşkilatların iştirakını genişləndirmək.

Azərbaycan Respublikasının neft emalı zavodlarında və yerlərində, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq qanunlar və konvensiyalar, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi, Azərbaycan Respublikası Hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş qanunlar, ətraf mühit, ARDNŞ-nin müəssisələri də daxil olmaqla yürüdülən iqtisadi siyasətlər son nəticədə ekoloji sağlamlaşdırma məqsədlərini güdür.

Azərbaycan Respublikasının Parlamenti ətraf mühitin qorunması və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün zəruri olan bəzi qanunlar qəbul etmişdir.

1999-cu ildə qəbul edilmiş (son 30 mart 2000-ci il tarixli) Azərbaycan Respublikasının “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Qanununda təbiətin qorunmasının əsas prinsipləri, dövlətin, ictimai qurumların və şəxslərin müvafiq sahədəki hüquq və vəzifələri müəyyən edilmişdir. Ətraf mühiti və təbiət istifadəçilərinin istehsalını izləmək üçün məsuliyyətlər, təhlükəli fəaliyyətlər üçün “ekoloji sığorta” terminləri, habelə iqtisadi fəaliyyətlərə könüllü və məcburi ekoloji nəzarət şərtləri müəyyənləşdirilmişdir. Bundan əlavə, qanunsuz hərəkətlər üzrə məsuliyyət maddələri müəyyən edilmişdir. Ətraf aləmin qorunması, ekoloji və sanitariya-epidemioloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi, təbiət ərazilərinin və obyektlərinin xüsusi qorunmasının təmin edilməsi, atmosfer havasının qorunması, torpaqdan səmərəli istifadə, istehsal və evlərin düzgün salınması, radioaktiv tullantıların, şirin su ehtiyatının və torpaq məhsuldarlığının artırılması və bu kontekstdə qaydaların ətraf mühitdən düzgün istifadə və ekoloji təhlükəsizliyin tətbiqi baxımından xüsusi əhəmiyyəti vardır. Ətraf mühit məsələləri barədə məlumat əldə etmək, vətəndaşların qərar qəbuletmə prosesində iştirakı və BMT-nin Ayrı-seçkiliyin Bütün Formalarına Qarşı Mübarizə Konvensiyasına qoşulma

haqqında Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunu ekoloji problemlərin həllində əməkdaşlığı genişləndirməyi hədəfləyir. Təbii resurs istifadəçilərinin ətraf mühitə dair ekoloji və texnoloji normalar, standartlara, ətraf mühitlə əlaqəli keyfiyyət və kəmiyyət normalarına uyğunluğu “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Qanunla müəyyən edilir. Qanunvericiliyə görə, təbii sərvət istifadəçiləri torpağı təkrar istifadə etmək, təbii ehtiyatları bərpa etmək və səmərəli istifadə etmək, sahələri və ətraf mühiti yaxşılaşdırmaq üçün çalışmalıdırlar.

Nəticə

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması fəaliyyəti ilə məşğul olan şirkətlər maliyyə strategiyalarını formalaşdırarkən və investisiyaların səmərəliliyini işləyib hazırlayan zaman və qiymətləndirərkən ekoloji amilləri nəzərə alarlarsa, bu, təkcə şirkətin iqtisadi vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olmayacaqdır. Bu, gələcəkdə daha yaxşı nəticələrə səbəb ola bilər.

İstehsalın idarə edilməsinin ekoloji üsulları nöqteyi-nəzərindən bu metoddan istifadə məqsədə uyğundur və iqtisadi hesablamalara əsaslanır. Bu yanaşmanın effektivliyi ətraf mühitin idarə edilməsi sistemlərinin istifadəsi üzrə xarici təcrübə ilə sübut edilmişdir.Bu da illər ərzində yaxşı iqtisadi faydalar göstərmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu metodun istehsalatda tətbiqi regional şirkətlərin rəqabət qabiliyyətinə,ətraf mühitin qorunmasına və sağlamlığına yaxşı təsir göstərə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
2. “Dövlət-özəl tərəfdaşlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
3. Kolotyrin, K. P. Bioloji tullantılar sahəsində investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin xüsusiyyətləri / K. P. Kolotyrin, E. N. Eldesbaev, Kənd Təsərrüfatı Tədqiqat Jurnalı, 1, 69-74. (2015).

Сабина Иззат кызы Велиева
д.э.н, Азербайджанский Университет Кооперации
кафедра “Аграрная экономика и туристическое дело”
e.mail: sabina_valiyeva@mail.ru

Экологические показатели оценки инвестиционных вложений и проекты на основе государственно-частного партнерства

Резюме

Цель исследования. В условиях усиления негативного воздействия на окружающую среду компании, загрязняющие окружающую среду, продолжают увеличивать инвестиции в охрану окружающей среды и капитальные фонды. Целью исследования является оценка инвестиций в улучшение окружающей среды в Азербайджане. В ходе исследования были определены возможности реализации инвестиционных проектов на основе государственно-частного партнерства.

Методика исследования – анализ, синтез, обобщение и другие методы были использованы в исследовании.

Прикладная значимость исследования - при оценке процесса реализации инвестиционного проекта с целью улучшения окружающей среды в Азербайджане как социальная эффективность, так и коммерческая эффективность должны выбираться на основе критериев, отражающих экологическую и экономическую эффективность предлагаемого инвестиционного проекта. При выборе стандарта основными вопросами должны быть сопоставимость различных вариантов, управление рисками и экологические компоненты.

Результаты исследования - результаты инвестиционных проектов по улучшению окружающей среды в Азербайджане зависят от эффективности их реализации. Показатели эффективности инвестиционного проекта по охране окружающей среды должны рассчитываться на основе значений входных параметров.

Оригинальность и научная новизна исследования. В исследовании оцениваются инвестиции в улучшение окружающей среды Азербайджана, который известен как главный экспортер энергии. Определена коммерческая и социальная эффективность инвестиционных проектов на основе государственно-частного партнерства.

Ключевые слова: экологическая ситуация, инвестиции, государственно-частное партнерство, окружающая среда, экономическое развитие.

Sabina Izzat Valiyeva
d.e.s Azerbaijan Cooperation University
Department “ Agricultural economics and tourizm business”
e.mail: sabina_valiyeva@mail.ru

Environmental investment valuation indicators and projects based on public-private partnerships

Summary

Purpose of the study- In the context of increasing negative environmental impacts, companies that pollute the environment continue to increase investments in environmental protection and capital funds. The purpose of the study is to evaluate investments in environmental improvement in Azerbaijan. In the study, the possibilities of realization of investment projects based on public-private partnership were determined.

Research methodology- analysis, synthesis, generalization, etc. in the research. methods were used.

Application importance of the research - when evaluating the process of implementing an investment project for the purpose of improving the environment in Azerbaijan, both social efficiency and commercial efficiency should be selected based on the criteria reflecting the ecological and economic effectiveness of the proposed investment project. When choosing a standard, the main issues should be the comparability of different options, risk management and environmental components.

Research results - the results of environmental improvement investment projects in Azerbaijan depend on the efficiency of their implementation. The performance indicators of the environmental protection investment project should be calculated based on the values of the input parameters.

Originality and scientific innovation of the research - The research evaluates investments in environmental improvement of Azerbaijan, which is known as the main energy exporter. The commercial and social efficiency of investment projects based on public-private partnership has been determined

Keywords: environmental situation, investment, public-private partnership, environment, economic development.